

В І Д Г У К

офіційного опонента

на дисертацію Потерейко Орислави Олегівни

**«Віртуалізація держави: теоретико-методологічний аналіз»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»**

У добу радикальних соціальних і культурних зрушень, прискорення глобалізаційних процесів, зростання ризиків і небезпек, що загрожують людству, значно посилюють вимоги до якісного боку політичних практик, що значною мірою обумовлені способом політичного мислення, його евристичним потенціалом. Останнє, в свою чергу, значною мірою залежить від стану і тенденцій розвитку політичної науки, її здатності розробляти теоретичні конструкти, які б виступали не тільки стимулами для політичної творчості та не давали згаснути політичному натхненню, запаленому силою наукової думки, а й сприяли б критичному і всебічному осмисленню політики у її широкому розумінні та різноманітних проявах.

Те, що зараз відбувається у сфері соціально-політичних технологій, без перебільшення можна назвати технологічною революцією, яка викликана до життя сукупністю чинників, що постійно набирають силу і все більше охоплюють світовий політичний простір. Серед чинників технологізації політики варто визначити такі:

- соціально-політичні інновації із спорадичних, дискретних і поодиноких характеристик сучасного суспільства стають постійним, тотальним і незворотнім явищем;

- на фоні зростання значимості особистості, утвердженню плюралізму думок, терпимості до чужої позиції, руйнування жорстких та усталених догматичних соціально-діяльнісних систем на зміну доби детермінованості технології та її монізму приходить епоха технологічної свободи і плюралізму;

- спостерігається динамічний процес переходу сучасних суспільств в інформа-

ційну, більш високу фазу розвитку, що обумовлює те, що інформація, її потоки, інститути і віртуальна реальність все глибше проникають у всі сфери суспільства, які не тільки визначають його сутність, але і стають життєво необхідним ресурсом його подальшого розвитку;

- виникають реальні перепони для розвитку людської цивілізації вшир, тому доводиться стримувати пізнавально-практичну експансію і спрямовувати основні зусилля на поглиблення соціального пізнання і більш ефективно перетворення обмеженого соціального простору, здійснюється зміщення акцентів у політичній діяльності, переводячи їх з мікропроцесів на мікропроцеси;

- посилюються процеси соціально-політичної інтеграції та дифузії цивілізацій, суспільних і культурних систем, що дає можливість забезпечити взаємодію раціонального та ірраціонального, знання й оцінювання, оцінювання і практики, практики і знання. Помітними темпами відбуваються мутації і запозичення технологічних систем, розширюються можливості застосування політичних технологій.

Таким чином, у розвитку соціально-політичних технологій намічається своєрідний «прорив», який дедалі буде нарощуватися. Технологізація політики та інших сфер суспільного життя починає перетворюватися в одну з провідних тенденцій світового суспільного розвитку.

Серед соціально-політичних технологій особливе місце посідають технології віртуалізації політичного простору та інститутів. Заміщення реальних речей і вчинків образами-симуляціями сьогодні можна спостерігати майже в усіх сферах життя людини, що дає підставу говорити про віртуалізацію держави як політично організованого суспільства, коли відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі. Утворення за допомогою віртуалізації інформаційного (віртуального) політичного простору призводить до заміщення традиційних політичних інститутів (перш за все держави) їх симуляціями, тобто уявними аналогами, які у свідомості людей мають статус цілком реальних, до формування нового типу соціально-політичної організації – мережевої держави. Відповідно, віртуалізація держави та формування мережевої політичної реальності створює не тільки нові можливості для удосконалення принци-

пів організації політичного устрою та саморозвитку й ідентифікації людини, але й супроводжується такими негативними процесами, як руйнація духовного світу людини, розрив усталених соціальних зв'язків та формування «мережевого індивідуалізму», зняття моральних бар'єрів, падіння відповідальності. Крім того, з розвитком мережевих відносин втрачають ефективність традиційні механізми зворотного зв'язку, спостерігається загальна деполітизація населення, зростає недовіра до державних інститутів. З'являється необхідність подолання зростаючих негативних тенденцій, і дії акторів громадянського суспільства в інформаційному (віртуальному) просторі можуть виступати вирішальним засобом демократизації суспільного життя. Інформаційний (віртуальний) простір дедалі все активніше нарощує свій соціальний вплив на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке як барометр віддзеркалює соціально-політичну ситуацію в країні та детермінує інтеграційні процеси в суспільстві.

З огляду на вищезазначене, тема дисертаційної роботи Орислави Олегівни Потерейко «Віртуалізація держави: теоретико-методологічний аналіз» є надзвичайно актуальною й цікавою.

Дисертантці на основі проробки значної кількості джерел як вітчизняних, так і зарубіжних авторів (202 позиції), власних ідей за допомогою розробленої комплексної методології, що поєднує аналітичні інструменти інституційного та комунікативного підходів, а також методи історичного та порівняльного аналізу, повною мірою вдалося визначити й охарактеризувати теоретико-методологічний вимір віртуалізації держави.

Структура роботи добре пророблена, логічно несуперечлива, відбиває сюжетну лінію проведеного дослідження.

Реалізуючи свій авторський задум, дисертантка, зокрема, розкрила сутнісні характеристики віртуальної держави, виявила особливості процесу віртуалізації держави як політичного інституту, проаналізувавши цей процес на технологічному (як перенесення виконання державою своїх функцій у вимір Інтернету) та символічному (як перетворення сфер діяльності держави через продукування та поширення соціально-політичних символів) рівнях, зробивши наголос на видозміні основних

ознак держави під впливом інформаційно-комунікаційних і глобалізаційних процесів. У зв'язку з цим О.О. Потерейко зазначає, що «інститут держави нині зазнає значних перетворень під впливом технологічних перетворень, але це, найперше, змінює механізми виконання нею своїх функцій, але не підриває консолідуючу здатність цього політичного інституту. Віртуальна держава таким чином нині постає як форма держави, яка модернізується під впливом технологій та публічного дискурсу» (с. 63). При цьому, характеризуючи процеси віртуалізації держави, дисертанткою було виокремлено систему принципів та інструментів (детериторіалізація, дискурсивізація, медіатизація та ін.), які мають як конструктивні, так і деструктивні наслідки, що проявляється у ставленні до інституту громадянства, мірі лояльності до держави, руйнуванні національної ідентичності, обмеженні суверенітету, глобальній технологічній залежності тощо.

Особливу увагу при розгляді теоретико-методологічних засад віртуалізації держави О.О. Потерейко приділяє визначенню та розкриттю змісту основних чинників цього процесу. Зокрема, було виокремлено чинники: а) щодо постійного населення – перенесення до кіберпростору механізмів формування національної ідентичності; б) щодо постійної території – «розмивання» кордонів в процесі боротьби з кіберзлочинністю та глобальними ризиками; поступова втрата громадянами міцного зв'язку з певною територією; в) щодо уряду – поступове перенесення процесу прийняття урядових рішень в інформаційний простір, організація заходів кібербезпеки, залучення громадян до процесу прийняття державних рішень через інформаційний простір; г) щодо здатності держави вступати у міжнародні відносини – часткове делегування суверенітету в інформаційному просторі (с. 20). На думку дисертантки, саме ці чинники відіграють ключову роль у віртуалізації держави, оскільки на їх основі сучасна держава виконує свої внутрішні і зовнішні функції. З приводу цього, О.О. Потерейко стверджує, що сьогодні «держава поступово втрачає або видозмінює чотири основні ознаки, закріплені Конвенцією Монтевідео: постійне населення, визначена територія, уряд, здатність вступати у відносини з іншими державами. Названі класичні характеристики держави більшою чи меншою мірою екстраполюються до інформаційного простору (кіберпростору), в результаті чого класичний інсти-

тут держави модифікується. Функціонуючи в умовах сучасного кіберпростору, який динамічно розвивається, сучасні держави отримують як нові можливості, так і опиняються перед новими викликами». Отже, процес віртуалізації «виводить реалізацію функцій держави та можливості впливу на населення на новий рівень» (с. 64).

Аналізуючи трансформацію ознак сучасної держави під впливом процесів віртуалізації, О.О. Потерейко доходить у цілому правильних висновків, що індикаторами віртуалізації базових ознак держави є: а) щодо постійного населення – поступовий відхід від ідеї етнічної нації як такої, що наділена панівними правами визначати владу на території певної держави; перехід формування ідентичності громадян держави в площину інформаційного простору, який не завжди вдається ефективно контролювати державі; творення космополітичного світогляду в результаті уніфікації комунікативних платформ; усвідомлення глобальних загроз для всіх держав і розуміння потреби кооперації для їх подолання чи мінімізації наслідків; загострення різних форм націоналізму як засіб протистояти «розмиванню» кордонів та ін.; б) щодо території – мобільність, здатність швидко долати значні відстані, яка поступово призводить до ігнорування чинника територіальності в формуванні ідентичностей; могутність держави обумовлена її інформаційно-комунікаційною спроможністю; універсалізація глобальних загроз і як наслідок – їх вихід за межі державних кордонів – зумовила необхідність спільно шукати відповіді на новітні виклики та ін.; в) щодо уряду – переміщення капіталу; значна демократизація (при одночасному погіршенні якості демократії); «розпорошення» авторитетів; стрімке поширення інформаційно-комунікативних технологій урядування (е-демократія, е-врядування) та ін.; г) щодо міждержавних відносин – добровільна відмова держав від частини свого суверенітету, керуючись національними інтересами, що призводить до «розмивання» ідеї суверенітету, відкритості кордонів, універсалізації ризиків та зростання інформаційних протистоянь; правотворча та судова діяльність, яка визнається всіма учасниками міжнародних взаємодій і поширюється на відносини в кіберпросторі; розв'язання конфліктів здебільшого здійснюється за допомогою різноманітних механізмів «м'якої сили», а протистояння між державами часто супроводжуються або заміщаються інформаційними конфліктами (маніпуляції, пропаганда, спотворення

новин тощо) (с. 106-107).

У дисертації виокремлені чинники віртуалізації держави були конкретизовані на прикладі аналізу інституційних й комунікативно-технологічних інструментів кібербезпеки, які розроблені і впроваджені в США, Німеччині та Польщі. З цього ракурсу була також проаналізована й Українська держава. Зокрема, на основі аналізу кіберстратегій США, Німеччини, Польщі та України було визначено основні тенденції віртуалізації інституту держави: до процесу управління безпекою в кіберпросторі залучаються нові актори (постачальники інформаційно-комунікативних технологій, громадські організації, наукові установи та ін.); кіберзлочини визначені небезпеками на рівні з іншими злочинами; посилюється електронна ідентифікація користувачів; визначаються межі свободи в Інтернеті; у кіберпросторі вбачаються як небезпеки, так і можливості; держави декларують намір розвивати у громадян інформаційно-комунікаційну компетентність; держави об'єднуються для протистояння гібридним загрозам.

Порівнюючи досвід віртуалізації держави різних країн, О.О. Потерейко дійшла цікавих висновків: а) щодо населення – все ще зберігається сильний, віддалений від ідей космополітизму зв'язок між державою та громадянами. «Україна, – пише дисертантка з цього приводу, – наразі зберігає традиційний підхід у відносинах із населенням, зберігаючи важелі впливу на формування української ідентичності. Як і в інших аналізованих стратегіях, принципи демократичних держав перенесені на регулювання відносин у кіберпросторі» (с. 172); б) щодо території – поєднуються принципи територіальності та позатериторіальності; в) щодо уряду – розширюється коло осіб, відповідальних за забезпечення кібербезпеки – до них, крім урядовців та правоохоронців, належать науковці, представники громадянського суспільства, власники медіахолдінгів тощо. «Крім того, – зауважує дисертантка з цього приводу, – віртуалізація уряду проявляється у зміні механізмів контролю за посадовцями з боку громадянського суспільства (наприклад, через відкриті дані), зміні механізмів комунікації між ними (наприклад, запровадження електронних петицій), що може вплинути на державну політику» (с. 173); щодо міжнародних відносин – констатується існування гібридних загроз. Пояснюючи це, О.О. Потерейко стверджує: «У цьому

процесі вимальовуються дві тенденції: з одного боку, Україна працює над створенням власного безпечного простору кібербезпеки, що буде здатен протистояти загрозам, передусім тим, джерелом яких є держави-агресори. З іншого боку, Україна декларує намір взаємодіяти на міжнародному рівні з іншими державами та доходити спільних рішень у протидії кіберзлочинності. Тобто, як і інші держави, Україна готова долучитися до процесу творення консенсусу щодо правил, які регулюють відносини в кіберпросторі» (с. 173).

У цілому дисертантці вдалося реалізувати поставлені дослідницькі завдання, концептуально обґрунтувати власну позицію, зробити нетривіальні висновки.

Проте дисертація О.О. Потерейко не позбавлена певних недоліків, які сформуємо як **зауваження**, на які необхідно дати відповіді:

1. Дисертантка інтерпретує віртуалізацію держави – ключове поняття свого дослідження – як «систему принципів, інструментів (детериторіалізація, дискурсивізація, медіатизація та ін.), які поєднують конструктивні та деструктивні наслідки, що проявляється у ставленні до інституту громадянства, мірі лояльності до держави, руйнуванні національної ідентичності, обмеженні суверенітету, глобальній технологічній залежності тощо» (див. с. 20, 63), тим акцентуючи увагу на статичному розумінні цього процесу. На нашу думку, сутнісна характеристика віртуалізації все ж таки полягає в її динамічному аспекті – це перш за все процес, дія або певний результат. Так, В.Г. Пугач пише: «віртуалізація – це *процес* (виділено мною. – В.К.) заміни реальних речей образами» [Пугач В.Г. Сучасне державне управління: зсув від реального до віртуального. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2018. Вип. 6, с. 25]; В. Брязкун визначає сутність віртуалізації у переході людини від фактичної реальності, що є дійсною, до віртуальної, яка виступає потенційною щодо першої [Брязкун В. До уточнення поняття «віртуалізація» як філософської категорії. *Наукові записки НПУ імені М.П. Драгоманова*. Сер. «Філософія» 2011. Вип. 8, с. 101-102], О.О. Заславська тлумачить віртуалізацію як творення світу за допомогою комп'ютерних засобів і технологій, що включає всю сукупність симуляційних явищ, процесів і відчуттів, що передаються індивіду [Заславська О.О. Віртуалізація простору політичної комунікації: особливості та тенденції. *Грані*. 2016. № 8 (136), сер-

пень, с. 93], О.Ю. Висоцький вважає, що «віртуалізація у динамічному значенні – це процес заміщення безпосередньої реальності (людей, речей, дій і т. ін.) системою її репрезентацій, образів, тобто вона є процес створення репрезентацій і симулякрів; віртуалізація у статичному значенні – це система способів, операцій, процедур забезпечення легітимності влади через вплив на суб'єктів легітимації за допомогою створення й управління образами» [Висоцький О. Причини та наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 3 (59), с. 309] і тому подібне.

Проте дисертантка цілком усвідомлює процесуальний характер віртуалізації, коли робить висновок, що «віртуалізація інституту держави постає як багатоаспектний *процес* (виділено мною. – В.К.) з наявними перевагами та ризиками, в результаті якого під впливом інформаційно-комунікаційного прогресу видозмінюються характеристики новітнього інституту держави. Це процес, зумовлений переходом діяльності органів держави у віртуальний простір Інтернету, яка виводить реалізацію функцій держави та можливості впливу на населення на новий рівень» (с. 64).

2. На нашу думку, не достатньо чітко обґрунтовано вибір кейсів для аналізу чинників віртуалізації держави – чому саме США, Німеччина і Польща обрані в якості прикладів розробки і реалізації кіберстратегій. Естонія у цьому плані є більш показовим прикладом успішної реалізації ідеї «цифрової держави» – про це, зокрема, пише науковий керівник дисертації (див.: [Хома Н.М. Віртуалізація держави: зміна функцій в добу цифромодернізму. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 16, с. 66]).

На нашу думку, доцільно було б також згадати досвід розробки і реалізації кіберстратегії в Європейському Союзі. Так, в 2001 р. Європейською Комісією було ухвалене Повідомлення «Мережева та інформаційна безпека: пропозиції для підходу європейської політики», які були підтримані Радою ЄС (Рішення 2002/С 43/02 від 28 січня 2002 р. про загальний підхід і спеціальні заходи у сфері мережевої та інформаційної безпеки та Рішення 2003/С 48/01 від 18 лютого 2003 р. про європейський підхід стосовно культури мережевої та інформаційної безпеки. У 2002 р. була ухвалена

Директива 2002/58/ЕС про приватне життя й електронні комунікації. У контексті системи заходів щодо боротьби із загрозами мережевої та інформаційної безпеки Регламентом № 460/2004 от 10 березня 2004 р. була створена Європейська агенція мережевої та інформаційної безпеки. У 2006 р. Єврокомісія ухвалює Повідомлення «Стратегія безпеки інформаційного суспільства «Діалог, партнерство та розширення можливостей», яке було підтримано Радою ЄС (Рішення 2007/С 68/01 від 22 березня 2007 р. про Стратегію безпеки інформаційного суспільства в Європі. У 2007 р. Єврокомісія ухвалила Повідомлення «На шляху до загальної політики щодо боротьби з кіберзлочинністю», а в 2009 р. було ухвалено Повідомлення «Захист Європи від крупномасштабних кібератак та збоїв: підвищення готовності, безпеки і стійкості» та багато інших нормативно-правових документів.

3. На нашу думку, не є виправданими часові рамки аналізу кіберстратегії України. Дисертантка визначає період 2014-2019 рр. – якщо нижня межа не викликає сумнівів, то верхня межа є невиправданою, оскільки дисертація захищається наприкінці 2019 р., а її обговорення завершилося ще раніше, тобто захист відбувається раніше, ніж закінчується аналізований період. Крім того в дисертації не відображено змін, які відбулися після президентських виборів у травні 2019 р., а як відомо ідея «держави в смартфоні» є однією із ключових у правлячої команди.

4. Слушною є думка дисертантки про віртуальне громадянство як наслідок віртуалізації держави. Зокрема, О.О. Потерейко висловлює пропозицію про офіційне створення інституту світового громадянина як крайньої форми віртуального громадянства. «Такий громадянин, – продовжує авторка, – освічений та лояльний, постійно переміщається (наприклад, прихильний до фрілансу), може знайти спільну мову з представниками різних держав та усвідомлює себе частиною світового процесу. При цьому, “віртуалізований громадянин” повинен зберігати зв’язок з власною культурою, але не обов’язково з територією свого походження» (с. 72-73). Для з’ясування цього питання доцільно було б зв’язати поняття світового громадянина з близькими за змістом поняттями «апатриди», «люди без громадянства». Стосовно України актуальною є питання кризи моногромадянства і перспективи запровадження подвійного громадянства (полігромадянства) як сучасної тенденції державотворення, але,

нажаль, цей аспект не знайшов належного відображення в тексті дисертаційної роботи.

5. Цілком виправданим є застосування авторкою терміну «детериторіальність» як прояв віртуалізації держави, вважаючи, що «зміна відносин територіальності на відносини детериторіальності, спричинені мобільністю населення, технологічним поступом, швидкістю передавання інформації, має кілька вимірів: соціальні, культурні, символічні» (с. 83). Відповідно, за своєю природою, детериторіалізація «є процесом, який зумовлює втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору, а в результаті та з усвідомленням людьми, що його заселяють. Між соціальною організацією та фізичним простором існують процеси обміну, які у свою чергу слід поділяти на матеріальні, політичні та символічні, серед них зараз домінують останні» (с. 84). Вводячи цей термін, авторка напевно передбачала, що територіальність як ознака традиційних уявлень про державу трансформується на детериторіальність як втрата територіальності – і наводить приклад Автономної республіки Крим, ОРДЛО в Україні. На нашу думку, таке розуміння зміни територіальності не повною мірою відображує процеси віртуалізації держави. Продуктивнішою може бути застосування понять «ретериторіальність» (яка є процесом повторної територіалізації детериторіалізованого простору, що супроводжується створенням диференційованих і структурованих локальностей), «нетериторіальність» (яка не акцентує увагу на втрату чи повернення територіальності, а визначає неважливість територіальності для держави, що піддається віртуалізації), «екстериторіальність» (яка регулює відносини громадян держави на території інших держав або навіть в середині власної держави і заохочує вільне пересування світом, країною (зовнішня і внутрішня мобільність)). Яскравим прикладом демонстрування нехтування принципом територіальності є слова Президента України Володимира Зеленського, які він проголосив у своїй інавгураційній промові: «І сьогодні я звертаюсь до всіх українців у світі. Нас 65 мільйонів. Так, не дивуйтесь: нас 65 мільйонів. Тих, кого народила українська земля. Українці в Європі та Азії, у Північній та Південній Америці, в Австралії і в Африці...» (див.: [https://www.radiosvoboda.org/a/news-promova-zelenskoho/29952433.html]).

Незважаючи на висловлені недоліки, які набувають здебільшого дискусійного характеру і не впливають на високу оцінку виконаної кваліфікаційної праці, дисертація О.О. Потерейко є самостійним, завершеним науковим дослідженням, виконане українською мовою, у науковому стилі. Посилання на доробки інших авторів у тексті дисертації є коректними, осмисленими і доречними. Бібліографічний опис відповідає сучасним вимогам. Текст автореферату дисертації, опубліковані наукові праці авторки адекватно відтворюють основний зміст проведеного дослідження.

Вивчення дисертації О.О. Потерейко, автореферату та опублікованих праць за темою дисертації дає підстави для розгорнутої характеристики основних результатів авторського дослідження та визначення їх відповідності чинним вимогам щодо атептації кадрів вищої кваліфікації в частині присудження наукового ступеня кандидата наук.

Дисертація та її автореферат за структурою, стилем викладу та іншими аспектами повною мірою відповідають державному стандарту, чинним вимогам МОН України, які ставляться до дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Вважаю, що автор дисертації – Орислава Олегівна Потерейко – за умови успішного захисту заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки».

**Доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри соціології Дніпровського
національного університету імені Олеся Гончара**

В.В. Кривошеїн

Підпис завіряю:

**Вчений секретар Дніпровського
національного університету імені Олеся Гончара**

Т.В. Ходанен

